

KRONIEK

Mirjam Vermeij

Deze kroniek is vooral bedoeld om verslag te doen van studiedagen, conferenties en andere bijeenkomsten. Met deze verslagen – en al het overige dat in deze *Proeven* is opgenomen – wordt enerzijds de stand van zaken op het gebied van Vrouwenstudies Theologie zichtbaar. Anderzijds zijn dergelijke bijeenkomsten een goede manier om nieuwe ontwikkelingen en ideeën, interessante thema's en kritische opmerkingen in het vizier te krijgen. De verslagen worden in chronologische volgorde gepresenteerd: van het LAUD-symposium in april 1999 tot en met de oratie van Anne-Marie Korte op 27 januari 2000.

Bekende thema's in feministische theologie zijn tijdens verschillende studiedagen aan de orde geweest. Te denken valt daarbij aan de reflectie over het concept 'gender', zoals kritisch aan de orde gesteld door Thessa Ploos van Amstel, en 'ervaring' als bron voor theologische reflectie, zoals in de verslagen van Sylvia Grevel (Studiedag *Als een tango...*) en Gé Speelman (ESWTR-conferentie) naar voren komt. De oratie van Anne-Marie Korte, in de verslaglegging van Magda Misset-van de Weg en Kune Biezeveld, biedt een nieuw perspectief op het spreken over Gods geslacht en vaderschap, een bekend agendapunt in feministische theologie.

Dat ontmoeting met de internationale gemeenschap van feministisch theologes belangrijk is – evenals de daarmee gepaard gaande uitwisseling van ideeën – wordt onder meer duidelijk in het verslag van de LAUD-conferentie in 1999.

Susan Roll en Ruth Duck, feministisch liturgisten uit de Verenigde Staten, waren de afgelopen tijd in Nederland en kregen de gelegenheid een lezing te geven. Wellicht dat hun werk inspirerend is en navolging vindt in het Nederlandse onderzoek en de kerkelijke praktijk.

Het eerste verslag betreft een internationale conferentie, georganiseerd door de Universiteit van Duisburg. In een prachtige omgeving werd intensief gesproken over een aantal feministisch-theologische thema's. Kune Biezeveld nam deel aan deze intensieve driedaagse samenkomst en doet verslag.

LAUD SYMPOSIUM: 'WOMEN AND RELIGIOUS DISCOURSES'

Door de Linguistic Agency van de Universiteit van Duisburg (LAUD) werd, in samenwerking met de onderzoeksgroep Religion and Discourse (R&D; Leuven, Gent en Sunderland, UK) van 7-10 april 1999 een symposium belegd in Schloss Krickenberg bij Düsseldorf. Voor Nederlandse begrippen onbegrijpelijk: het verblijf in dit kasteel werd geheel en al aangeboden door de eigenaar, de West Landes-Bank, die dit kasteel als academie gebruikt.

Eén van de opmerkelijke kanten van dit symposium was de organisatie en intensieve voorbereiding ervan. Alle deelnemers kregen (per e-mail) alle papers tevoren toegestuurd. Het symposium zelf bestond uit een twaalfstal thematisch geordende panelsessies, waarin maximaal vier papers kort werden ingeleid en vervolgens in een heen en weer tussen panel en plenum werden besproken. Het bleek een vruchtbare manier van confereren: iedereen maakte alles mee en was in staat gesteld zich goed voor te bereiden.

Om een paar van de themapanels te noemen: *What after Post-Christian Feminism; Female Corporeality and Theology; Sacred Scriptures & Perspectives of / on God-the-Father; Women's Focus in Ritual and Prayer; Images of Redemption; Experience, Language & Conceptualisation; Ministry and Leadership on Trial.*

Twee 'grondposities' waren op het symposium te beluisteren, te weten de gedachte dat de klassieke tradities van jodendom, christendom en islam de subjectwording van vrouwen niet in de weg staat én de overtuiging dat deze subjectwording alleen mogelijk is na grondige de- en reconstructie. Ook werd het begrip 'subjectwording' zelf uiteraard kritisch geanalyseerd, bijvoorbeeld met behulp van Kristeva, maar ook – door Gisela Matthiae – met behulp van de metafoer van God als clown (v/m).

Was de een erop gericht niet-patriarchale lijnen en inclusieve taal binnen de traditie naar voren te halen, een ander (bijvoorbeeld Tamar Ross) wilde de eigenheid van haar nu eenmaal patriarchale – joodse – traditie laten staan, maar deze tegelijkertijd zien als slechts verwijzend naar de goddelijke werkelijkheid. Sabine Van Den Eynde bracht binnen die context haar stelling in, dat ook inclusief lijkende taal als het begrip 'ver-

bond' diep in de patriarchale denkwereld geworteld is (zie haar bijdrage in deze *Proeven*).

Daarnaast waren er originele perspectieven. Zo liet Jeanne Cortiel met behulp van feministische science-fiction en feministische pornografie zien dat zowel Daly's *biophilic bonding* als Ruethers *biophilic mutuality*, bedoeld om niet-hiërarchische (homo)seksuele relaties op te roepen, niet ontkomen aan machtsverschillen. Via Heather Ingman kwam een literaire bijdrage over de Engelse vrouwenliteratuur tussen de beide wereldoorlogen. Ook daaruit komt naar voren hoe vrouwen (moeders en dochters) via een nieuw geconcipieerde vorm van religie op zoek zijn naar een eigen identiteit.

Een apart onderdeel van de conferentie werd gevormd door de komst van Luce Irigaray en de door haar gehouden lezing 'The age of breath'. In deze lezing werd het goddelijk worden van vrouwen verbonden gezien met de eerste autonome menselijke daad: het ademen. Vrouwen moeten, aldus Luce Irigaray, trouw blijven aan hun eigen ademhaling die zowel innerlijk is als verbonden met de kosmos. Zo kan het goddelijke in haar groeien.

Zo kwam er een veelheid aan gedachten en impulsen naar voren, nog eens extra gevoed door de onderlinge contacten, de goede organisatie en de gastvrije omgeving. Wat mij betreft was het een goede ervaring met vrouwen én mannen gericht te zijn op de vraag naar de feministische impact op het religieuze vertoog. Zijn het in Nederland niet (bijna) alleen vrouwen die hier het belang van inzien? Niet toevallig dan ook, dat de Nederlandse deelnemers allen vrouwen waren.

De meeste conferentiepapers worden opgenomen in thematische bundels, uit te geven bij Peter Lang, Canterbury. De thema's zullen zijn:

- reinheid en onreinheid (redactie: Kristin de Troyer en Anne-Marie Korte);
- subjectiviteit, religie en poststructuralisme (redactie: Anne-Claire Mulder en Kune Biezeveld);
- vormen van 'gendered' religiositeit en literatuur (redactie: Benjamin Biebuyck);
- gender, traditie en vernieuwing (redactie: Robert Platzner).

Een volgend (R&D III) symposium is in voorbereiding voor 2002 rond het thema 'Interdisciplinary Approaches to the Plurality of Religions and Interreligious Communication'.

Van de Noster/NGG-conferentie rondom 'gender' doet Thessa Ploos van Amstel verslag. Zij biedt een kritische bespreking van deze vergadering. Als godsdienstwetenschapper met een antropologische achtergrond, verwonderde zij zich over het eenzijdige gebruik van het begrip gender. De reflectie op en uitwerking van dit thema blijkt veelal en vooral een 'vrouwenzaak' te zijn. De rol van mannen bleef te veel buiten beschouwing.

GODSDIENSTWETENSCHAPPEN EN GENDERSTUDIES, VERSLAG VAN DE CONFERENTIE VAN NOSTER EN HET NEDERLANDS GENOOTSCHAP VOOR GODSDIENSTWETENSCHAP, GEHOUDEN OP 14 EN 15 MEI 1999 TE HEEZE.

Reeds vijf jaar geleden, tijdens mijn studie antropologie, volgde ik een vak getiteld 'vrouwen, ontwikkeling en cultuur', waarin mij zeer helder gender als concept is uitgelegd, met de bijkomende voordelen en valkuilen ervan. Bij de cursus hoorde een syllabus vol artikelen die de toepassing ervan illustreerden. Met deze achtergrondinformatie kan men zich misschien mijn bevreemding voorstellen toen ik de aankondiging van de conferentie las: 'Met name staat de vraag centraal welke *nieuwe* inzichten of welke bijdrage genderstudies leveren aan de godsdienstwetenschap'. En: 'Aan deze belangrijke en *actuele* thematiek is deze voorjaarsconferentie gewijd' (cursiveringen van mij).

Ik meende in mijn onschuld dat gender ook op andere faculteiten een ingeburgerd begrip is en een noodzakelijk geacht onderdeel van het theoretische denkkader van een wetenschappelijk onderzoeker. De aankondiging zou wel gevolg zijn van een *slip of the pen* van een nog onervaren aankondigingenschrijver.

Toen ik gevraagd werd om een lezing te verzorgen op deze conferentie, vroeg ik aan mijn kamergenoten wat een godsdienstwetenschapper nieuw vond aan genderstudies en wat zij meenden dat er van mij verwacht werd. Eén van hen maakte mij nog ongelovig aan het lachen door me te verzekeren dat ik alleen gevraagd was omdat ik immers 'onderzoek naar vrouwen' deed. Het lachen verging mij naarmate mij meer info over de conferentie bereikte. Sterker nog, ook mijn vertrouwen in antropologen als zijnde kundig in de omgang met het concept gender, werd danig geschokt.

De lijst met sprekers maakte mij definitief duidelijk dat er nog veel misverstanden bestaan over genderstudies. Het was een heel interessante lijst, met zelfs twee buitenlandse spreeksters, maar slechts één man. En deze man ging het ook al over vrouwen hebben. Het bleek overigens een erg goede, onderhoudende lezing te zijn en ik hoor graag iets over vrouwen, maar toch. Een lezing (door een man of een vrouw) over de rol van mannen in de een of andere context had voor wat tegenwicht kunnen

zorgen. Bestudering van de rol van vrouwen wordt nog altijd verward met genderstudie.

Nu gebeurde het helaas dat bijna iedere spreker/spreekster zich beperkte tot een bespreking van hun onderzoek naar vrouwen, zonder een link te leggen met de theorie of methodologie. Deze lezingen exploreerden niet of nauwelijks welke theoretische inzichten genderstudie aan godsdienstwetenschappelijk onderzoek te bieden heeft. Alleen de lezingen van José van Santen en mijzelf vormden een uitzondering op de regel.

Van Santen legde het concept gender nog eens uit en verwees naar de drie niveaus waarop gender werkbaar is: individueel, structureel en symbolisch. Dit koppelde ze aan haar bespreking van vrouwelijkheid, mannelijkheid en de recente golf van islamitisch fundamentalisme in Noord-Kameroen. Ook van mijn lezing was het eerste deel gewijd aan theoretische en methodische kwesties omtrent het concept gender. In het tweede gedeelte illustreerde ik dit aan kwesties die spelen als westerlingen zich bezighouden met Tibetaans boeddhisme.

De beide buitenlandse spreeksters brachten – in elk geval impliciet – een meer recente ontwikkeling ter sprake: het belang van *embodiment*. Elisabeth Amoah uit Ghana wees op het belang van ‘ervaring’ als uitgangspunt, als tegenhanger van theorie. Van hieruit vertelde ze ons over machtsverhoudingen tussen Ghanese mannen en vrouwen. Spirituele macht ligt vaker in handen van vrouwen, materiële macht daarentegen in die van mannen. Politieke macht bestaat uit beide soorten macht en lokt daarom conflicten uit. Sinds kort beginnen mannen zich met het ‘vrouwendomein’ van de spirituele macht te bemoeien. Vrouwen voelen zich echter machtiger, omdat (mannelijke) politici bij spiritueel machtige vrouwen steun en zegen komen vragen.

De sfeer op de conferentie was buitengewoon goed. Ik hoop dat het een stap is op weg naar een verdere profilering van het godsdienstwetenschappelijk begrippenapparaat.

'Als een tango' heette de studiedag op 3 juni 1999 ter gelegenheid van de inaugurele rede van Maaïke de Haardt, bijzonder hoogleraar vanwege de Stichting Nijmeegs Universiteitsfonds op de Catharina Halkes Leerstoel voor Feminisme en Christendom, aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Nijmegen. De dag liet zien hoe – in ieder geval in Nijmegen – feministische theologie zich een weg baant: als een tango. En dat betekent tempoversnellingen, nieuwe danspassen maar vooral ook passie en overgave. Sylvia Grevel tekende voor het verslag van deze dag. Het werd reeds eerder gepubliceerd in *Fier* 2 (1999) 5.

FEMINISTISCHE THEOLOGIE GAAT DANSEND HET NIEUWE MILLENNIUM IN

De muziek van Astor Piazzolla is verrassend en onverwacht. Doorcomponerend op het basisritme van de Latijns-Amerikaanse tango laat hij verschillende instrumenten een eigen taal spreken. De viool speelt soms in harmonie met het basisschema, een andere keer strijkt ze 'tegen de haren in'. De bandoneon versnelt onverwacht de ritmiek en laat de nostalgie klinken als de 'ondragelijke lichtheid van het bestaan'. De stemmen zijn gevuld met een dramatische passie. Piazzolla maakt geen achtergrondmuziek, maar vertolkt de tango op een eigen wijze die je volledige aandacht opeist.

De rijkdom en veelzijdigheid die de tango in zich heeft was de rode draad van het symposium, echter met één groot verschil. Er was geen zweem van nostalgie aanwezig, integendeel. Het symposium was gevuld met drie lezingen, een heuse tangoles en de oratie van Maaïke de Haardt. De feministische theologie in Nijmegen presenteerde zich op inspirerende wijze, vergelijkbaar met de virtuositeit van de tango's van Astor Piazzolla, en opende nieuwe deuren voor feministisch theologisch onderzoek, figuren en passen construerend op muziek van de tradities.

Tango con passion: herinnering en identiteit tussen traditie en moderniteit
 Centraal in de lezing van Hedwig Meyer-Wilmes staat de herinnering: de tango als 'een treurige gedachte die men kan dansen!' Daarin 'danst en betreurt men het verleden, de toekomst wordt toch niet beter'. Hiermee onderscheidt de tango zich van andere dansen: zij bezingt en danst de herinnering. Herinnering wordt vervolgens door Meyer-Wilmes gekoppeld aan religie. Door herinnering overleven tradities én religies. Duidelijker nog: religies zijn in de eerste plaats herinnerde en herinnerende tradities. Binnen de christelijke theologie bestaan er (politieke) concepten van herinnering en identiteit. Hedwig Meyer-Wilmes gaat met name in op de concepten van Johann Baptist Metz en Elisabeth Schüssler Fiorenza. Bij Metz is de herinnering gelokaliseerd in de geschiedenis en wel in het lijdensverhaal van Jezus, de centrale herinnering: *memoria passionis*. De lokalisatie van de herinnering bij Schüssler Fiorenza is het concept van de

wo/men-ekklisia, de gemeente van vrouwen en mannen die zich verbonden weten met vrouwen.

Op beide concepten heeft Meyer-Wilmes kritiek. Bovendien: 'De ongodsdienstigheid en de onkerkelijkheid dringen de christelijke tradities als een element van cultuur naar de achtergrond', aan de andere kant 'ontdekt men religie via omwegen opnieuw'. Met het verdwijnen van de vanzelfsprekendheid van religie en kerk verdwijnen ook plaatsen van herinnering en ontstaat er een behoefte aan nieuwe *Erinnerungsräume*.

Vervolgens beschrijft Meyer-Wilmes drie voorbeelden van *Erinnerungsräume* uit onze eigen tijd en context rond de verschrikkingen van de Holocaust: het *Holocaust-Mahnmal* in Berlijn en de felle discussies eromheen, de film *La vita è bella* en de erfenis van Anne Frank. Zij ziet hier plaatsen of ruimtes van herinnerde en herinnerende traditie. Het zijn plaatsen waar 'herinnering geritualiseerd en geënceneerd wordt, een gedecentraliseerde contextuele ruimte, waar de diversiteit van herinneringen gebundeld wordt, waar de *memoria passionis* als christelijke, als Joodse, als nationale, als persoonlijke herinnering een plek heeft, niet anoniem, maar zinnelijk en zichtbaar'.

Met het boek *Erinnerungsräume* van Aleida Assman wijst Meyer-Wilmes erop dat

in een postmoderne cultuur herinnering niet alleen verschillende locaties heeft, maar ook een verlies van gemeenschappelijke basis. Deze 'topografie van de verdeelde herinnering' leidt ertoe dat de noodzaak voor een gemeenschappelijke 'tussenruimte' des te groter wordt.

Binnen de feministische theologie is er nu de noodzaak van 'constructie' van 'tussenruimtes' waar niet meer de afgebakende identiteiten de grenzen vormen tussen wij en zij, maar een tussenruimte waar 'iedereen' een plaats vindt voor haar of zijn specifieke herinnering. Het *Holocaust-Mahnmal* en de erfenis van Anne Frank zijn dergelijke gedenkplaatsen waar een grote variabiliteit van herinneringen (letterlijk) een plaats kan vinden.

Zoals mijn moeder altijd zei... spreekwoordenwijsheid en ethiek

Net als de tango hebben spreekwoorden hun wortels in de geleefde ervaring van volken en culturen, maar ook een transcultureel aspect. Net als een tango zijn spreekwoorden volks en gestileerd tegelijk. Ze vormen de expressie van vaak hevige emoties, zoals verdriet, woede, vrees, heimwee, eerzucht, liefde en verlangen, maar beogen die emoties tegelijk in goede banen te leiden via de gepolijste vorm van het spreekwoord. Als zodanig betekent een goed gebruik van een spreekwoord, net als een tango, ook een precair balanceren tussen autonomie en overgave: tussen de autonomie of geestkracht die nodig is om een persoonlijke levenssituatie het hoofd te bieden, en de schijnbaar passieve (maar in feite veel-vragende) overgave aan collectieve, overgeleverde inzichten als 'kracht naar kruis', of: 'elk huisje heeft zijn kruisje'.

Na een korte historische uiteenzetting over het gebruik van spreekwoorden geeft Grietje Dresen aan dat spreekwoorden *not done* zijn. Die spreekwoorden die nog wel bekend zijn, passen over het algemeen in een pedagogische context (in deze lijn wil Dresen verder onderzoek verrichten). Spreekwoorden representeren een soort ‘moederlijk’ weten. Daarnaast is opvoeden nu eenmaal voor een deel het overdragen van morele clichés.

‘Spreekwoordenwijsheid is alledaagse wijsheid, door de ervaring zelf gepolijste en in taal gestolde levenswijsheid... Daarmee is het ook een vorm van alledaagse ethiek.’ In het spanningsveld tussen contextualiteit en universaliteit van de ethiek zijn spreekwoorden de ene keer contextueel bepaald en een volgende keer van een universeel karakter.

Als voorbeeld neemt Grietje Dresen de gulden regel. In hoeverre is deze universeel, contextueel of individueel? Deze vragen staan in het Westen al sinds Kant ter discussie. Hoe het wetenschappelijk ook zij, ‘de gulden regel zal minstens in moraal-pedagogisch opzicht van belang blijven of van belang worden’. In de vorm van: dat zou je zelf ook niet leuk vinden, of: stel dat iedereen dat zou doen – wat een simpele variant op de categorische imperatief is – vindt de gulden regel zijn weg in de opvoeding. Een nadere reflectie op de gulden regel binnen de christelijke ethiek is nodig: hoe is zijn verhouding tot het begrip naastenliefde en de sekse-specifieke aspecten daarvan?

Grietje Dresen pleit voor het handhaven van een spreekwoordenmoraal; deze mag niet ondergesneeuwd raken onder de complexe nieuwe ethische theorieën. Spreekwoorden zijn (mogelijke) antwoorden op ‘wat zinvol menselijk leven is in concrete situaties, geconfronteerd met concrete morele dilemma’s’.

Oefeningen in verwondering: grenzen en grensoverschrijdingen

Met grenzen is de feministische theologie op bekend terrein; het overschrijden van die grenzen is een tweede natuur. De grenzen zijn echter niet altijd meer duidelijk te vinden en waar moet je ze dan overschrijden? Lieve Troch legt in deze lezing de verbinding tussen de tango en de ruimte, grenzen die niet duidelijk zijn.

In een overzicht laat Troch de verschillende strategieën passeren, gehanteerd door de feministische theorieën om beweging te krijgen in grenzen. Deze strategieën zijn om verschillende redenen niet altijd meer voldoende. Grenzen en grensoverschrijdingen zoals die tot nu toe aan de orde zijn gesteld en nog steeds spelen, zijn:

- grenzen veroorzaakt door de patriarchaal gestructureerde werkelijkheid, die nog voortdurend mogelijkheden en bewegingsvrijheid van vrouwen beperken;

- interdisciplinaire grensoverschrijdingen en de overschrijding van de grens tussen theorie en praxis;
- grenzen tussen vrouwen waarbij de nadruk ligt op de verschillen tussen vrouwen;

De inzet van Lieve Troch is gericht op een vierde ontwikkeling rond grenzen en grensoverschrijdingen.

Het gaat om het situeren van feministische theologie in het veld van postkoloniale en interculturele theorieën en de groeiende globalisatie. De globalisatie zorgt voor grensoverschrijdingen op het gebied van cultuur, economie, informatie en technologie met een ongekende brutaliteit. De eerder gebruikte begrippen 'centrum', 'marge' en 'periferie' zijn niet meer bruikbaar om op een aantal bewegingen greep te krijgen.

De vraag die zich opdringt luidt: hoe kunnen we onze mogelijkheid tot verontwaardiging en verzet structurele en politieke kracht geven waar het politieke en structurele processen betreft? De feitelijkheid van interculturaliteit en globalisatie dwingt ons om op een nieuwe manier te reflecteren op wat verbindt. In de theorievorming kunnen we ons niet langer beperken tot contextualiteit en het verschil. Een discussie over grenzen, ruimtes en tussenruimtes, overlappend én op afstand van elkaar.

Om deze problemen te analyseren en te vertalen in politiek handelen is een aantal begrippen bruikbaar: hybriditeit, syncretisme, *borderlands*, globalisatie, marginaliteit, nomade, diaspora, ruimte en de metafoer reizen. Lieve Troch zet deze begrippen uiteen met als onderliggende gedachte dat ze uitgangspunt zijn voor de theorievorming. Ze geven de complexiteit van culturen en identiteiten goed weer. In deze begrippen liggen 'de plekken waar de pijn van het verschil op zijn scherpst wordt beleefd' en daar liggen de aanhechtingspunten voor theologie.

Maar in hoeverre kunnen deze begrippen inhoud krijgen? Een term die Troch hiervoor gebruikt is *verwondering*. Dit zijn de plekken en situaties waar 'een lek wordt geslagen in de vanzelfsprekendheid' (Cornelis Verhoeven). De verwondering geeft bouwstenen voor de inhoud. Het geeft 'fysieke, emotionele, spirituele ervaringen van ruimte, tussenruimte, grenzen. Zoals wanneer je denkt al onder aan de trap te zijn maar je moet nog een trede, of de ervaring van de dans: verplaatsing in een niet duidelijk te definiëren ruimte'.

Samengevat zijn er dus verschuivingen in grenzen en ruimtes, of eenvoudigweg: we weten niet meer waar de grenzen liggen. Dit is een volledig nieuwe situatie die van belang is voor de feministische theologie. 'Toekomst voor de feministische theologie betekent reflectie op contradictie, op dislocatie en op verandering. Het kunnen niet meer dezelfde thema's en discussies zijn als voorheen...'

De studiedag werd, na een spoedcursus tangodansen, afgesloten met de oratie van Maaïke de Haardt. In een overvolle zaal gaf zij haar openbare college. De redactie van *Fier* heeft de tekst van de oratie bewerkt en opgenomen in *Fier 2* (1999) 5. Voor meer informatie verwijzen wij als redactie van *Proeven* graag naar dit nummer van *Fier*.

De tweejaarlijkse conferentie van de European Society of Women in Theological Research (ESWTR) werd in 1999 in Hofgeismar, Duitsland gehouden. Met het thema 'Tijd, Eschatologie en Utopie' sloot zij aan bij de grote aandacht voor het einde van de eeuw en het millennium. Maar bovenal namen feministisch theologen de bijna onmogelijke taak op zich om na te denken en te spreken over 'tijd'. Gé Spielman volgde de conferentie op de voet en deed verslag voor *Fier 2* (1999) 6. Zij bewerkte dit verslag voor *Proeven*.

TIJD, ESCHATOLOGIE, UTOPIE

Onder deze titel hield de European Society of Women in Theological Research (ESWTR) in augustus 1999 een conferentie in het Duitse Hofgeismar. De voorzitter van de ESWTR, Hedwig Meyer-Wilmes, zei over tijd in haar openingswoord voor de conferentie:

Het is al een moeilijke onderneming over tijd na te denken, respectievelijk een moment te vergeten wat tijd voor schaars goed is. We jagen van afspraak naar afspraak, geven kostbare uren en jaren van ons leven om een boek te schrijven, beantwoorden jaar in jaar uit dezelfde vragen, investeren in relaties, soms meer, soms minder, om dan plotseling met de tijd geconfronteerd te worden. Dan staan we *in* de tijd, hebben het gevoel dat de tijd stil zou moeten staan; als bijvoorbeeld een vriendin kanker krijgt, een geliefde weggaat, je dochter of zoon alleen op vakantie wil of gewoon de overgang begint. Dan wordt de tijd zintuiglijk ervaarbaar en concreet. Dat zijn momenten waar het is alsof de film voor een kort ogenblik ophoudt en we ons er even van vergewissen in welke werkelijkheid we ons bevinden. Deze momenten stimuleren het vooruitzien en dwingen tot terugkijken: 'een tijd om te verscheuren en een tijd om aan elkaar te naaien' zoals Kohelet het geformuleerd heeft.

Tegen een tijdsopvatting waarbij we ons laten meeslepen door ideologische manipulaties, waarschuwde ook zuster Mary John Mananzan uit de Filipijnen die de belangrijkste openingslezing hield. Ons wordt door de moderne media voorgehouden dat we allemaal in een nieuw uniek tijdperk leven: dat van de toenemende globalisering. Het beeld van de wereld als *global village* wordt in dergelijke berichtgeving verheerlijkt. Mensen kunnen in deze nieuwe tijd onbeperkt met iedereen in contact komen; vruchtbare uitwisselingen van culturen brengen meer respect over en weer en machtsmonopolies kunnen doorbroken worden dankzij de onbegrensde communicatie via internet en andere nieuwe media. Landen beseffen hun

onderlinge afhankelijkheid en zijn zo bereid tot vreedzame oplossingen van conflicten.

Mananzan onderzocht wat 'globalisering' inhield voor arme vrouwen in de Filippijnen en komt tot de conclusie dat het gewoon het oude globale kapitalisme is in een nieuw jasje. Onder het mom van globalisering, dwingen machtige westerse regeringen de regeringen van arme landen hun grenzen open te stellen voor hun westerse producten. De lokale markt wordt kapot geconcurrereerd. Ondertussen worden de allergeoedkoopste arbeidskrachten gebruikt om onder erbarmelijke omstandigheden voor multinationals te produceren. Tegenover het 'moderne' globale denken, plaatste Mananzan haar analyse die juist gericht is op plaatselijke, specifieke ervaringen van vrouwen.

De tijd verloopt vaak zonder dat we erbij stilstaan, hij glipt tussen onze vingers door. We leven in de tijd, maar we beschikken er niet over. Dat is een ervaring die mannen én vrouwen hebben. Meer specifiek is het gegeven dat de tijd zich aan vrouwen vaak gebroken en gefragmentariseerd voordoet. Is dat het meest specifiek aan de manier waarop vrouwen de tijd ervaren?

Eva Adamtziloglu, een theologe die voluit in de Grieks-Orthodoxe traditie staat, vond in haar inleiding dat vrouwen een speciaal gevoel voor tijd hadden omdat ze het ritme van de tijd in haar lichamen meedragen. Aan de hand van een aantal wonderbare genezingen in het hedendaagse Griekenland waarbij vrouwen een sleutelrol vervulden, liet ze zien hoe mensen plotseling een eschatologische doorbreking van de alledaagse tijdservaring kunnen meemaken. Veel deelneemsters aan de conferentie plaatsten echter kanttekeningen bij een spiritualiteit die vrouwen associeert met het cyclische tijdsdenken en met vormen van volksvroomheid. Starten bij de alledaagse ervaringen van vrouwen betekent niet: telkens vrouwen in voorgevormde categorieën plaatsen.

Op de ESWTR-conferentie werd het gangbare tijds- en eschatologiebegrip vooral kritisch feministisch vanuit de ervaring van vrouwen doordacht door de bijbelwetenschapsters. Atalya Brenner liet aan de hand van teksten uit Jesaja en Daniël zien waarom ze grote moeite heeft met de term 'eschatologisch' voor profetische teksten. Volgens haar riep een dergelijke term het misverstand op, dat profeten zich bezighielden met de verre toekomst aan het einde der tijden of met de vraag wat er met het lichaam gebeurde na overlijden.

Maar de profetieën van Daniël en Jesaja (bijvoorbeeld in Jesaja 26 en 65) geven een analyse van het heden zoals zij dat zien. Noties over een nieuwe hemel en een nieuwe aarde aan het einde der tijden zijn hun vreemd, evenals het idee van een voortbestaan van individuen na hun

dood. Waar ze wel spreken van een nieuwe hemel en aarde, is sprake van een metafoor, een beeld van de wederopstanding van hun volk, niet van een mythe over de wereld. Jesaja spreekt niet over een ander Jeruzalem, buiten de grenzen van ruimte en tijd, maar over het Jeruzalem dat hij kende.

De Hebreeuwse bijbel heeft een andere manier van omgaan met dood en vergetelheid, menselijk lijden: niet de transcendentie, de transformatie van het leven in een punt in de toekomst, maar het gedenken (*zachar*), de herinnering levend houden van hen die in het verleden leefden en hun lijdten. Liefde, hoop en herinnering zijn Brenners persoonlijke triniteit.

Luzia Sutter Rehmann behandelde de vraag naar de tijd in de Openbaring van Johannes. Johannes is te vergelijken met de oudtestamentische profeten. Hem gaat het niet om de *chronos*, de lineair verlopende tijd die maar zonder zin doorloopt, maar om de *kairos*, het nu, het tijdstip waarop gekozen moet worden, waarop inzichten onthuld zullen worden. Daarom heet zijn boek *Apocalyps*; letterlijk: onthulling. De profeet wil onthullen, openen wat gesloten was, doorzicht geven in hoe het in de wereld waarin hij leeft, werkelijk toegaat.

Die wereld ervaart hij als extreem gewelddadig. In deze gewelddadige wereld worden echter onderbrekingen van het geweld aangebracht. De hele Johannesapocalyps door worden er dingen geopend: boekrollen, deuren. Openen staat in verband met de hoop. Wat kunnen we van de verliezers van de geschiedenis, de overlevenden als Johannes leren? Zijn schildering van het heden is uiterst somber. Een voorbeeld in de tekst is Openbaring 6:1-8. De een na de ander verschijnen de vier apocalyptische ruiters, symbolisch voor de verschrikkingen van zijn tijd. Niemand biedt weerstand. Niemand? De blik wordt gericht op de zielen onder het altaar (Openbaring 6:9,10). Zij staan voor de slachtoffers die in beeld komen. Johannes bekijkt de werkelijkheid met hun ogen.

In een nauwkeurige tekstanalyse van Openbaring 8 laat Rehmann zien hoe de profeet Johannes geleidelijk niet alleen overlevende wordt, maar ziener, deelnemer, getuige van het proces dat zich afspeelt. Zo gelezen gaat de Openbaring van Johannes niet over een bovennatuurlijk ingrijpen voorbij onze mensengeschiedenis, maar om een duidelijk zien van wat er in de wereld aan de hand is, hoe het werkelijk toegaat vanuit het perspectief van de slachtoffers van het geweld.

Interessant is dat de bijdrage van de moslimspreekster op de conferentie, de hoogleraar Munira Shahidi uit Tadjikistan, liet zien dat hetzelfde gezegd kan worden van het eschaton bij de grote moslimdenker Ibn Sina (Avicenna, 980-1037). Ook hij interpreteert de Koranteksten over hemel, hel en laatste oordeel als uitspraken over de kwaliteit van de verhouding

tussen God en de gelovige hier en nu, in het concrete aardse leven, al sluit hij niet uit dat er daarnaast ook nog sprake is van een Laatste Oordeel.

De eminente exegete Luise Schottroff formuleerde scherpe kritiek op de gangbare interpretatie van de gelijkenissen van Jezus waarin scheiding wordt aangebracht tussen *Diesseits* en *Jenseits*, aarde en hemel, lichaam en ziel. Een dergelijk dualisme staat een werkelijk begrip van de gelijkenissen van Jezus in de weg. 'In geleerde theorieën over de gelijkenissen heeft de wereld van werkeloze dagloners, vrouwen die brood bakken en mannelijke of vrouwelijk slaven geen plek in de relatie tot God. De gelijkenissen worden vanuit een dualistische vooronderstelling gelezen.'

Ook 'moderne' exegeten die in het spoor van Bultmann een ontmythologisering van de eschatologie teweeg willen brengen, krijgen een veeg uit de pan. Zij gaan ervan uit dat de tijd altijd doorgaat, altijd hetzelfde is, dat echte verandering – waar de mensen in Jezus' tijd op te wachten zaten – uit zal blijven, net zoals het door Jezus gepredikte koninkrijk van God is uitgebleven. Zo'n 'ontmythologiserende' analyse steunt op een lineaire tijdsopvatting: het eschaton kan dan alleen maar bestaan uit een concreet en materieel ingrijpen van God in de wereldgeschiedenis. Omdat dat ingrijpen uit is gebleven, is dan niets terechtgekomen van Jezus' beloften. Een dergelijke lineaire tijdsopvatting wordt door feministen bestreden. Een feministische analyse van de gelijkenissen begint zichzelf de vraag te stellen: 'hoe ervoeren de mensen die in de tekst tot ons komen, de tijd en hun relatie tot God?'. Gelijkenissen zeggen dat God met het alledaagse leven heeft te maken. De tijdsopvatting van de gelijkenissen is niet lineair: niet leidend van het hier en nu naar een betere wereld later. Eerder wordt de presentie van God in het hier en nu benadrukt. Wie in de nabijheid van God leeft, leeft als het ware in het eschaton. Eschaton slaat in de gelijkenissen op een relatie, niet op een tijdspanne.

Een beeld dat veel gebruikt wordt, is dat van het feestmaal. Hoe verhoudt zich het feestmaal van God tot de alledaagse ervaring van vrouwen, mannen en kinderen met elkaar? Vrouwen en kinderen maakten in de Jezusbeweging deel uit van de tafelgemeenschap. Ze zaten aan bij de maaltijd. De verhalen van broodvermenigvuldigingen gaan over overvloed van leven in het heden. De gemeenschappelijke maaltijd wordt als plek van ware gemeenschap en overvloed een plaats van godservaring. De term 'eschatologisch' op deze ervaring toepassen kan verwarring in de hand werken, omdat het een negentiende-eeuwse term is, door christelijke geleerden bedacht bij hun interpretatie van bepaalde joodse geschriften.

De ervaring van tijd was ook voor de deelneemsters heel uiteenlopend. Voor sommigen was er niet genoeg tijd om met alle oude bekenden bij te praten, te overleggen voor projecten en te plannen. Voor andere leden was

er weer teveel vrije tijd, die wegens taalproblemen niet altijd met goede gesprekken gevuld kon worden.

In het najaar van 1999 bezocht een tweetal feministische liturgisten, Susan Roll en Ruth Duck, Nederland. Beiden gaven lezingen in academisch verband. Susan K. Roll, hoogleraar aan het Christ the King Seminary te New York, was uitgenodigd door het dwarsverband Vrouwenstudies Theologie voor de algemene studiedag van de Nederlandse Onderzoeksschool voor Theologie en Religiewetenschap. Zij verzorgde één van de hoofdlezingen van deze dag, waarbij het interdisciplinaire karakter van Vrouwenstudies Theologie belicht werd. Maar was de lezing van Roll eigenlijk wel representatief voor de wetenschappelijke ontwikkelingen binnen Vrouwenstudies Theologie, in het bijzonder de liturgiek? Mirjam Verneij was als junioronderzoekster aanwezig en maakte een verslag. Dit werd eerder gepubliceerd in *Nieuwsbrief 9.4* van de genoemde onderzoeksschool.

DE WEG VAN DE (FEMINISTISCHE) LITURGIE: EEN KRITISCHE REFLECTIE

Multidisciplinariteit bepaalde de Nosterdag op 17 september 1999. Dat had ongetwijfeld te maken met de 'sector' die deze dag organiseerde, het dwarsverband Vrouwenstudies Theologie. Tot de constructie van dit dwarsverband is gekomen toen de behoefte ontstond de onderzoeksters en onderzoekers Vrouwenstudies Theologie een eigen plek te geven. Naast hun inbedding in een andere discipline, kunnen zij nu ook deel uitmaken van het dwarsverband Vrouwenstudies Theologie.

Voor deze Nosterdag was voor het thema 'tijd' gekozen, een onderwerp dat voor alle disciplines van belang is. Vrouwenstudies Theologie had Susan Roll, Professor of Liturgy and Systematic Theology aan het Christ the King Seminary, New York, uitgenodigd voor een lezing over 'Times scapes in feminist liturgical thinking'. Het andere, (nog) niet officiële, dwarsverband binnen Noster, dat van de liturgiewetenschap, was aanwezig in de persoon van Paul Post, hoogleraar Liturgiewetenschappen en Sacramententheologie te Tilburg.

Coördinator Vrouwenstudies Theologie Maaïke de Haardt onderstreepte in haar openingswoord de aandacht voor multidisciplinariteit in deze beide dwarsverbanden en de waardering van de Koninklijke Nederlandse Academie voor Wetenschappen (KNAW) hiervoor. De KNAW zou graag meer van dergelijke onderzoeksprogramma's bij Noster zien, meldde De Haardt en mogelijk kan deze Nosterdag hieraan bijdragen.

In haar lezing formuleerde Roll, na een methodische uiteenzetting, kritiek op bestaande denkcategorieën van tijd. Cyclisch en lineair tijdsdenken worden vaak als dualiteit tegen elkaar uitgespeeld, evenals het duo profane en sacrale tijd. Het cyclische denken wordt vaak minder gewaar-

deerd dan het lineaire. Maar het is de vraag of deze polariteit in twee categorieën terecht is.

Vanuit Vrouwenstudies Theologie zijn verschillende voorstellen gedaan om andere categorieën van tijd te gebruiken en het dualisme te overwinnen. Dit is van groot belang omdat vrouwen geassocieerd worden met de negatief geladen pool, een cyclische tijdsopvatting. Roll stelde de metafoor van de reis (*journey*) voor, als mogelijkheid voor tijdsdenken. Zij sluit zich met deze metafoor aan bij zowel de ideeën van de nieuwtestamentica Elisabeth Schüssler Fiorenza als bij de liturgiste Marjorie Procter-Smith. Door de weg van de liturgie en de weg van het leven te zien als een reis, kan elke dag als een geschenk ontvangen worden. De reis zelf maakt het leven waardevol en is voor elk mens en voor elke gemeenschap persoonlijk en uniek. Het begin- en het eindpunt van de reis zijn nooit hetzelfde omdat de reiziger onderweg is veranderd. Roll nodigde haar luisteraars uit de reikwijdte van deze metafoor in te zien en te overdenken.

De lezing van Paul Post behelsde een theoretisch-methodisch verslag van het 'onderzoeksontwerp' van een theologische subdiscipline'. Interferentie en intuïtie waren in de gepresenteerde matrix trefwoorden die de uiteindelijke werkwijze en de positie van verschillende onderzoeksprojecten in Liturgiewetenschap beschreef. De lezing blonk uit door een hoog abstractiegehalte hetgeen later die dag door de sectordiscussie enigszins werd ondervangen.

De kwaliteit van de presentaties en de inhoud van de lezingen was verschillend. Was de presentatie van haar verhaal door Susan Roll boeiend, de inhoud van haar lezing deed niet helemaal recht aan de veelzijdigheid en de diepgang van feministische liturgiek. Zij besteedde in haar lezing veel aandacht aan de moeilijkheden met en de kritiek op de bestaande denkcategorieën van tijd en relatief weinig aan de feministische alternatieven. Paul Post had inhoudelijk veel kunnen melden. Zijn (schaarse) opmerkingen over het daadwerkelijke liturgisch-wetenschappelijk onderzoek gingen echter verloren in het theoretisch en methodologisch commentaar bij de matrix.

In de plenaire discussie 's ochtends en de sectorendiscussie in de middag bleken er veel vragen te zijn naar de mogelijkheden en de grenzen van de door Roll voorgestelde metafoor 'reis'. Zo werd gesuggereerd dat deze metafoor een verkapt dualisme inhoudt en dat is nu juist waar Roll alternatieven voor wilde bieden. Paul Post kreeg de vraag of een onderzoeker in de liturgiewetenschap van alle markten thuis moest zijn. Ook waren verschillende categorieën in de matrix niet helemaal helder. Aan beiden werd de vraag voorgelegd wat de 'alledaagse' tijd en 'liturgische' tijd nu van elkaar onderscheidt en hoe streng dit onderscheid gehandhaafd moet

worden. De functies van rituelen kwamen ook ter sprake: is er ruimte voor het 'spel' in de liturgie en moeten rituelen wel een functie hebben?

Het geheel overziend komt bij mij de vraag op of de huidige vorm van de Nosterdag wel voldoende kan bieden aan onderzoeksters en onderzoekers. De invalshoek van de multidisciplinariteit is zeker toe te juichen. Echter, dan doet zich kennelijk een probleem voor, namelijk het gebrek aan kennis (en wellicht ook interesse?) van de verschillende vakgebieden bij de onderzoekers. Interesse voor andere vakgebieden en daarmee voor multidisciplinariteit kan ontstaan door uitwisseling van kennis en inzichten tijdens een studiedag. Maar als onderzoekers nauwelijks op de hoogte zijn wat in dwarsverbanden zoals die van Vrouwenstudies Theologie en Liturgiewetenschap gebeurt, ja zelfs zelden kennis hebben genomen van methodologie en epistemologische vragen van deze 'super'-sectoren, dan wordt het uiterst vermoeiend om tot een betekenisvolle en gelijkwaardige uitwisseling te komen. Het pleit er eerder voor om vooral als dwarsverband een eigen koers te varen.

Dat de ontmoeting bij de thee, het broodje en de koffie met cake meer gewaardeerd wordt dan de lezingen door bekwame wetenschappers uit een ander vakgebied, zou een aanwijzing moeten zijn voor aanpassing en verandering van de vorm waarin de Nosterdag thans plaatsvindt.

Ruth C. Duck, Associate Professor aan het Garret-Evangelical Seminary te Evanston was te gast aan de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken te Kampen. Op 26 oktober 1999 was ze aanwezig als spreekster op een studiemiddag. Zij bracht de doop en liturgische taal ter sprake. Henriëtte Bouwman en Denise Dijk schreven het verslag.

VERSLAG STUDIEMIDDAG MET RUTH DUCK IN KAMPEN

Ruth Duck (1947) is afkomstig uit de staat Tennessee. Ze groeide op in een baptistisch, evangelisch, charismatisch georiënteerd kerkelijk 'nest'. Ze noemt zichzelf een evangelisch feminist. Sinds 1989 is Ruth Duck werkzaam als hoogleraar liturgiek aan het Garret-Evangelical Seminary in Evanston, Illinois, in de Verenigde Staten van Amerika. Dit seminarie heeft de naam het 'Harvard van het Westen' te zijn. Van 1974-1989 was Duck werkzaam als predikant in verscheidene gemeentes van de United Church of Christ. Evenals de Gereformeerde Kerken in Nederland heeft deze kerk een congregationalistische structuur.

Duck studeerde onder meer liturgiek aan de Notre Dame-Universiteit. In 1983 ontving ze een eredoctoraat van het Chicago Theological Seminary. In 1989 promoveerde zij aan de Boston University School of Theology

op het onderwerp *The Trinitarian Baptismal Formula: Gender and the Name of God*. Ze bewerkte de dissertatie tot de publicatie *Gender and the Name of God: The Trinitarian Baptismal Formula* (New York: The Pilgrim Press 1991). In haar dissertatie gaat zij een dialoog aan met het standpunt van haar kerk over inclusieve taal. De United Church of Christ heeft op synodaal niveau besloten dat alle liturgische en kerkelijke communicatieve taal inclusief dient te zijn. In het oecumenische gesprek met andere kerken maakt deze kerk echter een uitzondering op deze regel als het gaat om de klassieke doopformule. In haar dissertatie stelt Duck dat deze positie inconsistent en niet verdedigbaar is. Zij bespreekt gangbare liturgische alternatieven, zoals in *Women Church* van Rosemary Radford Ruether, voor de klassieke trinitarische doopformule en formuleert een doopliturgie waarin de dialoog de toon aangeeft:

Vraag: 'Do you believe in God, the Source, the fountain of life?'

Antwoord: 'I believe'.

Vraag: 'Do you believe in Christ, the offspring of God embodied in Jesus of Nazareth and in the church?'

Antwoord: 'I believe'.

Vraag: 'Do you believe in the liberating Spirit of God, the wellspring of new life?'

Antwoord: 'I believe' (*Gender and the Name of God*, 185 vv).

Duck is niet alleen hoogleraar liturgiek en predikante. Samen met de onlangs overleden Patricia Wilson-Kastner publiceerde ze *Praising God: The Trinity in Christian Worship* (Louisville: Westminster John Knox Press 1999). Ook is ze hymnoloog en musicus. In de kerken in de Verenigde Staten verwierf zij bekendheid door haar publicaties van inclusieve liturgische teksten en liederen. Veel van haar composities zijn opgenomen in de liedboeken van verschillende kerken: het *Chalice Hymnal* van de Disciples of Christ (1995), het *Hymnal* van de United Church of Christ, en de liedboeken van onder meer de Presbyteriaanse kerk en de United Methodist Church. Twee bundels van haar hymnen zijn inmiddels verschenen: *Dancing in the Universe* (1992) en *Circles of Care* (The Pilgrim Press 1998).

In haar lezing 'Expansive Language in the Baptized Community' borduurt Duck verder op de thematiek van haar dissertatie. In aansluiting bij de traditie en met een beroep op haar evangelische en puriteins-gereformeerde wortels wil Duck trinitarisch spreken bij de doop handhaven, ook al is dopen 'in de naam van Jezus' eveneens een mogelijkheid. Een van de argumenten voor inclusieve liturgische taal, en in het bijzonder voor trinitarische taal, komt voort uit de theologie van de doop. Duck vat de doop vooral op als het sacrament van de gelijkheid. De klassieke doopformule

drukt, onder meer vanwege het androcentristisch taalgebruik, deze gelijkheid niet uit. 'Vader, Zoon en Geest' laat een patriarchale structuur zien. De eerste twee termen van de doopformule doen bovendien geen recht aan de gelijkwaardigheid van de personen binnen de triniteit en hun onderlinge dynamische relatie.

Ducks visie op de doop is relationeel. De doophandeling 'lijft' een kind in in het lichaam van Christus, in een gemeenschap. In relatie tot deze gemeenschap kan het kind zich met anderen op God richten. In vele kerken in de Verenigde Staten vinden we, zoals bij Duck, de opvatting dat de doop het begin van een reis is. Met de belofte aan de dopeling gedaan gaat de gemeente met de dopeling op weg naar een dynamisch, op bevrijding gericht leven in Christus. De doop brengt de dopeling in relaties die haar of hem transformeren tot iemand die voor God, voor de gemeenschap en de wereld gericht is op gelijkwaardigheid. Duck concipieert het nieuwe leven in de doop als een participeren in het leven van de drie-enige God.

Van de taal die aan deze participatie refereert, hoopt Duck dat deze iets over God zegt en niet slechts aan mensen refereert. Liturgische taal kan volgens Duck ingaan tegen de nieuwe gelijkheid in Christus waarin de dopeling is binnengevoerd en kan afbreuk doen aan de doop als sacrament van gelijkheid. Het is van belang dat de metaforen die de dynamische reis van de doop begeleiden, het op bevrijding gerichte leven weergeven en geen onrechtvaardige sociale waarden weerspiegelen, aldus Duck. Zo verzet Duck zich aan de hand van een theologie van de doop tegen een exclusief mannelijke 'godstaal' die het vrouwen moeilijk maakt zichzelf te zien als geschapen naar Gods beeld en gelijkenis. De taal die bij een specifieke doop gebruikt zal worden, wil Duck niet bij voorbaat vastleggen. Wat gezegd wordt, hangt af van de inhoud van doopgesprekken met de dopeling of de familie in kwestie.

Henriëtte Bouwman, studentassistente theologische vrouwenstudies in Kampen, reageerde in haar co-referaat op de lezing van Duck. Zij spitste haar reactie vooral toe op de praktijk van het voorgaan in kerkdiensten en het vinden van woorden in de liturgie. Zij leverde ook commentaar op het *Dienstboek* van de Samen-op-Wegkerken, dat, volgens haar, niet voldoende inclusieve taal gebruikt in de teksten en gebeden. Verder ging zij in op het gebruik van verschillende metaforen voor God in de eredienst. Ruth Duck breidt in haar werk het aantal beelden en metaforen voor God en de Drie-eenheid aanzienlijk uit.

Deze studiedag bood geïnteresseerden de gelegenheid via een ontmoeting met professor Duck nader kennis te maken met een nieuw deel terrein in theologische vrouwenstudies, vrouwenstudies liturgiek, dat vooral in de Verenigde Staten van Amerika ontwikkeld is. Laten we hopen dat de

bijeenkomst een stimulans is geweest om dit gebied in Kampen en elders verder te exploreren.

Eerder in deze Kroniek is aandacht geschonken aan de oratie van Maaïke de Haardt, benoemd tot bijzonder hoogleraar op de Catharina Halkesleerstoel aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen. Een nieuwe bijzondere leerstoel Vrouwenstudies Theologie werd opgericht aan een andere rijksuniversiteit, namelijk bij de faculteit Godgeleerdheid van de Universiteit Utrecht. Anne-Marie Korte, universitair hoofddocent aan de Katholieke Universiteit Utrecht, werd als hoogleraar benoemd. Op 27 januari 2000 sprak zij, onder grote belangstelling, haar inaugurele rede uit. Kune Biezeveld en Magda Misset-van de Weg volgden de oratie van begin tot eind en geven hun verslag.

GODS GESLACHT: GENDER EN VERWANTSCHAP IN VROUWENSTUDIES THEOLOGIE. DE ORATIE VAN PROF.DR. A.J.A.C.M. KORTE

De Faculteit der Godgeleerdheid van de Universiteit Utrecht nam als eerste niet-bijzondere universiteit het initiatief tot het oprichten van een bijzondere leerstoel vrouwenstudies theologie. Het Utrechts Universiteitsfonds stelde de leerstoel in. Het College van Bestuur van de Universiteit Utrecht bekrachtigde de instelling. In de namiddag van 27 januari 2000 sprak prof. dr. Anne-Marie Korte, die de bijzondere leerstoel bekleedt, haar oratie uit, omlijst door muziek van haar grootvader Oscar van Hemel. Een bijzondere en belangrijke dag voor vrouwenstudies theologie in Nederland, waarop de bijzonder hoogleraar ter afsluiting de hoop uitsprak dat vrouwenstudies theologie in de toekomst vooral op niet-bijzondere wijze gehonoreerd zal worden.

Met de titel van haar oratie – ‘Gods geslacht’ – roept Korte een grote diversiteit aan betekenissen op en brengt boeiende, soms heftige, discussies in herinnering. Wat deze laatste betreft noemt zij de politiek geladen discussies over godsvoorstellingen in relatie tot de kwestie van macht en identiteit, evenals het protest tegen de weergave van de Hebreeuwse godnaam JHWH met HEER in de nieuwe Nederlandse Bijbelvertaling. Werd tot nu toe in feministisch-theologische discussies het begrip ‘geslacht’, ofwel gender, voornamelijk bekeken vanuit zijn functie als ordenend principe op het terrein van sociale verhoudingen en structuren, Korte wil met ‘geslacht’ een ander referentiekader binnenhalen, te weten dat van genealogie en bloedverwantschap.

Vasthoudend aan het web van feministisch theologische thematieken en discussies introduceert Korte zo een nieuwe invalshoek, namelijk door een combinatie van gender- en verwantschapstudies te betrekken bij theologisch onderzoek, meer specifiek bij discussies over Gods geslacht. Zij ziet in het hedendaagse denken over en de problematisering van (bloed)-

verwantschap, evenals in studies over de constructie en veranderingen van verwantschapsstructuren, mogelijkheden om onder meer op de sociaal-historische context en de herkomst van de exclusief mannelijke godsvoorstellingen nieuw licht te werpen. Via de kritische betekenis van beelden en voorstellingen ontleend aan ouderschap en verwantschap kan het gangbare debat over geslachtelijke godsbeelden, met als uitgangspunten: sekse, identificatie en legitimatie, verder gebracht worden.

In de presentatie van twee verkenningen illustreert Korte wat haar invalshoek kan opleveren. De eerste verkenning betreft haar lezing van een passage uit Handelingen 17, vooral de verzen 28 en 34. Hierin staat dat een vrouw, genaamd Dámaris, zich samen met anderen bij Paulus aansloot, nadat deze, op de Areópagus staande, hen had toegesproken. Het gaat met name om de woorden: 'Want in Hem leven wij, bewegen wij ons en zijn wij, gelijk ook enigen van uw dichters hebben gezegd: Want wij zijn ook van zijn geslacht'. Dit is de enige bijbeltekst waarin letterlijk over Gods geslacht, in de zin van afstamming, familie, gesproken wordt.

Maar eerst bepaalt Korte, naar goed feministisch-exegetisch gebruik, de aandacht bij Dámaris – een vrouw aan de rand van het verhaal die daar in de loop van de overleveringsgeschiedenis bovendien wel eens overheen geduwd is. Met de vraag wat deze vrouw van haar tijd aan de woorden van Paulus kan hebben ontleend zodat zij zich bij hem wilde aansluiten, wordt de mogelijkheid tot een nieuw perspectief op de tekst geopend. Zo lezend, *resisting* en *A/mazing*, komt een diversiteit aan beelden van afstamming en verwantschap naar voren.

Die diversiteit brengt Korte in stelling tegen de traditionele uitleg van deze tekst, die een verbinding legt met het 'naar Gods beeld geschapen zijn' uit Genesis 1:26v. Zo worden onze gedachten opengebrouwen en krijgen we oog voor het naast elkaar bestaan van *verschillende*, zelfs onverzoenlijke beelden. Op deze manier kan het begrip verwantschap wel eens kritischer werken ten aanzien van afgoderij dan vanuit androcentrisch perspectief is gedacht, aldus Korte.

In de tweede verkenning gaat de aandacht uit naar wat er tegen pleit om over God in beelden en voorstellingen ontleend aan ouderschap en verwantschap te spreken. De verbreding die hier door middel van de combinatie gender- en verwantschapstudies beoogd wordt, betreft met name het debat over het vaderbeeld van God. Korte verwijst naar Mary Daly die met haar feministisch-theologische kritiek op het vaderbeeld van God het debat over Gods geslacht heeft ontketend. In de reactie die daarop volgde, trok men zich enerzijds op traditionele stellingen terug, maar zette men zich anderzijds tot nader onderzoek dat uitmondde in het delen van de

feministische kritiek. Dit laatste leidde met name tot openheid voor de vermoederlijking van het vaderbeeld van God.

Korte stelt echter vast dat de fundamentele feministisch-theologische kritiek over het algemeen door niet-feministische theologen niet wordt beaamd. Die kritiek betreft de mythe van het vaderschap van God als beeld voor het noodzakelijk doorbreken van 'natuurlijke' banden en bindingen in de gang naar zelfstandigheid en onderscheidingsvermogen. Toch zal theologische reflectie in de eenentwintigste eeuw op zogenaamde natuurlijke bindingen waar God boven of tegenover staat, niet meer kunnen volstaan, meent Korte. Om haar eigen theologische reflectie over verwantschap vorm te geven, vindt zij eye-openers in de discussies van womanistische theologes.

Womanistische theologie staat in de context van verwantschap. Verwantschapsrelaties en de sociale en religieuze betekenis ervan komen daar vanzelfsprekender aan de orde, ook als het gaat om ervaringen en voorstellingen van God. Wat Korte vooral boeit in het werk van womanistische theologes, is de problematisering van een beroep op eenduidige afstamming en oorsprong, want: 'Wat ons tot zelfstandige en betrokken mensen maakt, is niet het uitwissen van onze oorsprongen noch het eenduidig maken daarvan, maar het herinneren van hun verschillen'.

In het derde, afsluitende deel schetst Korte een aantal aandachtspunten voor verder onderzoek. Zo geeft zij aan hoe kritisch onderzoek naar de mythische visie op vaderschap gebaat kan zijn bij meer zicht op de relatie tussen godsvoorstellingen en de sociale structuren en symbolische vormgeving van verwantschap in de bijbel. Het type onderzoek dat zij eerder schetste – de combinatie van gender- en verwantschapsstudie – kan voorts vruchtbaar zijn voor verdere studie van de 'vernatuurlijking' van menselijke relaties binnen geloofsverbeeldingen en van de ethische en religieuze betekenis van zogenaamde 'natuurlijke banden'. Inherent aan aandacht voor verwantschapsstructuren is dat het verhalende en verbeeldende niveau van geloofsuitspraken meer centraal komt te staan. In dat verband pleit Korte voor het serieus nemen van de performativiteit van God in bijbelteksten in systematisch-theologische discussies over Gods geslacht. In het verlengde daarvan insisteert zij op een ander belangrijk punt dat als een rode draad door de oratie loopt, namelijk aandacht voor en recht doen aan de meerzinnigheid en tegenstrijdigheid in godsvoorstellingen; openheid naar pluraliteit en verscheidenheid in godsbeelden.

Verwantschapsstudies, zo besluit professor Korte haar oratie, bieden mogelijkheden om het differentiedenken, het denken van verschillen los van dichotomieën en (hiërarchische) opposities, verder uit te werken.

Door meer aandacht te schenken aan verschillen in verwantschapsrelaties en aan hun veranderingen – uitdrukkelijk ook binnen onze eigen westerse cultuur – valt de kwestie van Gods geslacht en de weergave van de godsnaam met nieuwe ogen te bekijken en te bevrijden van een discussie die feitelijk vooral over seksestereotypen gaat.